

*Юлія Вікторівна ВЕРНІК,
науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
(Київ)*

НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК ПЕРЕДУМОВА ВІРТУАЛЬНИХ НАУКОВИХ СПІЛЬНОТ

Висвітлюються основні тенденції розвитку та функціонування наукових товариств початку ХХ ст. як цінного інформаційно-довідкового матеріалу для сучасних дослідників віртуальних наукових спільнот.

Ключові слова: В. Вернадський, наукові товариства, історія, спільноти.

The main tendencies of the development and functioning of scientific communities in the early twentieth century are described. The communication processes laid down in the principles of interaction between scientific partnerships and state structures are a valuable material for researchers of virtual scientific communities of the XXI century.

Keywords: V. Vernadsky, scientific society, history, communities.

Описаны основные тенденции развития и функционирования научных сообществ начала ХХ в. как ценного информационно-справочного материала для современных исследователей виртуальных научных сообществ.

Ключевые слова: В. Вернадский, научные общества, история, сообщества.

Сучасна ситуація розвитку науки, обумовлена процесами глобалізації, інформатизації та технологізації, вимагає поєднання тради-

ційних і новітніх форм наукової комунікації, що пов'язане як із внутрішньою специфікою науки (процесом генерування наукових знань і визнанням наукових цінностей у результаті дискусій та обміну інформацією, особливостями виникнення наукових шкіл), так і з її функціонуванням у формі соціального інституту, тобто з необхідністю організації й управління наукою, фінансуванням, практичним застосуванням наукових досягнень. Результативність та ефективність дослідницьких організацій, підрозділів, колективів, спільнот, окремих учених залежить від рівня інформаційного забезпечення та плідної активної особистісної співпраці агентів наукового процесу.

Зазвичай в організаційній діяльності будь-якого наукового колективу наявні формальні, напівформальні та неформальні способи комунікації як традиційні форми обміну та поширення інформації, співвідношення між якими може бути у вигляді протиставлення, доповнення або взаємопроникнення. Не розглядаючи окремо кожний із зазначених способів, наголосимо важливість використання всього спектру можливих засобів для досягнення основних цілей наукових комунікацій: розвиток науки й освіти, підвищення кваліфікації спеціалістів, розвиток нових технологій і форм взаємодії вчених.

На сучасному етапі становлення інформаційного суспільства в умовах розвитку інформаційно-комунікативних технологій виникають також нові засоби наукових комунікацій (віртуальні мережеві об'єднання¹), що значно прискорює обмін науковим знанням і видозмінює характер співвідношення між індивідуальним і колективним. Водночас поєднання формального (вертикальний спосіб поширення інформації, ієрархічність, система підпорядкованості, представленість інформації широкому загалу) та неформального (виникнення віртуальних спільнот, гнучких динамічних мережевих структур, побудованих виключно на горизонтальних добровільних принципах самозацікавленості) стає нині одним із пріоритетних напрямів дослідження діяльності наукових колективів. Таке дослідження організаційної діяльності в сфері науки передбачає як аналіз нових форм наукової комунікації (віртуальні спільноти), так і врахування історії становлення та функціонування наукових об'єднань початку ХХ ст. Адже різномірні за формами, принципами, напрямками та засобами взаємодії наукові об'єднання минулого століття якнайширше відображують складні історичні процеси (соціально-

¹ Використовують також концепт «інтелектуальне співтовариство», котре І. Колесник розглядає як «...інститут, тобто більш жорстко структуроване об'єднання корпоративного, наукового, політичного спрямування...», тобто наукові установи у вигляді кафедр, товариств, шкіл (*Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія*. Київ, 2013. С. 370).

економічні, політичні, національно-культурні) того часу та закономірності становлення і розвитку окремих галузей науки.

Наукові товариства як одна із форм організації науки кінця XIX — початку XX ст. досі залишаються малодослідженими як єдиний контент. Їх виникнення було зумовлене об'єктивними процесами посилення диференціації наукового знання та пов'язаними з ними необхідністю формування власних наукових кадрів в університетах, експансією західноєвропейської наукової думки, загальнокультурними процесами Російської та Австро-Угорської імперій. Становлення таких осередків стало можливим і значно прискорилося завдяки спеціалізації науки та зростаючій потребі в науковій комунікації. Об'єднуючи професіоналів та аматорів, товариства давали змогу дослідникам знаходити суспільні ресурси для творчої діяльності, сприяли розвитку науки, підвищенню професійної кваліфікації, всебічному впровадженню найновіших досягнень науки і техніки, популяризації наукового знання серед громади. Вони стали також зберігачами колективної пам'яті та наступниками наукових шкіл і напрямів.

Дослідники, звертаючись до окремих аспектів вивчення науки початку XX ст. (теоретико-методологічний, персоніфікований, регіональний), розглядали такі наукові угруповання як особливу форму організації науки та просвітницької роботи. Зв'язки, сформовані між ученими під час проведення досліджень, обміну інформацією, визначають характер наукових товариств як складних саморегулятивних систем, що безпосередньо чи опосередковано діяли на свідомість інших учасників комунікативного процесу. Умовою їх діяльності була здатність до самоорганізації, а розвиток підтримувався за рахунок механізмів суперництва, конкуренції, взаємовідносин з іншими співтовариствами, культурою, економікою.

Найбільше поширеними способами типологізації наукових об'єднань кінця XIX — початку XX ст. виявилися структурно-організаційний та організаційно-управлінський, тобто за внутрішньою структурою і за способом управління. У першому випадку йдеться про університети (Київський, Харківський, Новоросійський, Чернівецький), інститути (Ніжинський), гуманітарні наукові товариства при них (Історичне товариство Нестора-літописця (Київ), НТШ (Львів), історико-філологічні товариства) та локальні наукові співтовариства — кафедри, відділи, наукові школи, «незримі коледжі». За організаційно-управлінськими характеристиками розглядали: 1) товариства, центр яких знаходився у Петербурзі або Москві з філіями чи відділеннями у різних регіонах Російської імперії; 2) громадсько-наукові об'єднання (товариства), що виникали при вищих

навчальних закладах; 3) незалежні локальні товариства, не пов'язані з вищими навчальними закладами, широковідомі як у столиці, так і на периферії; 4) незалежні громадсько-наукові об'єднання з центральним відділенням, розташованим на периферії, яке мало мережу відділень у різних губерніях Російської імперії.

Процес інституціоналізації науки, формування професійних корпорацій учених, що супроводжувався заснуванням цілої низки наукових товариств і комісій, серед провідних завдань яких було збирання, вивчення та публікація історичних документів, був би не повним без вивчення діяльності Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (Київської археографічної комісії) як окремої форми організації локальних неформальних наукових спільнот в одне губернське (віртуальне). На відміну від попередніх епох, коли видання документів здійснювалося переважно зусиллями окремих аматорів-колекціонерів, на початку XIX ст. гостро стало питання потреби в об'єднанні зусиль у межах наукових інституцій. Така діяльність Комісії відзначалася багатогранністю і не обмежувалася виданням писемних історичних джерел. Принципи, прийоми видання та вивчення документальних і наративних джерел мали значний вплив на подальший розвиток української археографії та джерелознавства. Наукові дослідження Комісії сприяли формуванню в українській історичній науці допоміжних дисциплін (генеалогії, палеографії, картографії, топоніміки, археографії).

Об'єднуючи у своїх лавах як учених-фахівців, так і аматорів, Київська археографічна комісія сприяла вихованню в Україні кадрів кваліфікованих істориків, археографів, архівістів. Членами її були діячі різного соціального стану та політичних поглядів, що позначалося на діяльності установи. Серед них відзначимо П. Куліша, М. Костомарова, М. Гулака, М. Максимовича, В. Антоновича, О. Левицького, І. Каманіна, М. Іванишева. Розроблені ними організаційні структури, принципи публікації джерел, напрями та форми археографічних видань покладено в основу діяльності створеної у 1921 р. Археографічної комісії ВУАН (нині — Археографічна комісія НАН України).

Загалом комунікативні мережі формальних і неформальних співтовариств на центральному та губернському рівнях ставали однією з форм організації колективної праці науковців і аматорів, що виконували наукову та просвітницьку функцію. Серед найбільш значущих виключено Київський, Харківський, Таврійський, Чернігівський, Полтавський, Катеринославський, Подільський, Волинський, Львівський осередки. Механізми виникнення та функціонування таких товариств, пріоритети їх діяльності, як зауважує С. Ляшко, «...визначали регіо-

нальна специфіка, наявність університетських центрів або наближеність до них, ступінь розвитку інфраструктури та засобів комунікації, склад і рівень наукової підготовки осіб, залучених до наукової та науково-громадської діяльності, наявність лідерів, які впливали на обрання напрямів наукової й інформаційно-комунікативної практики» [6, с. 21].

Перші дослідження, присвячені діяльності таких наукових осередків початку ХХ ст., були здійснені їх безпосередніми учасниками та мали описовий характер. В них практично не висвітлювалася співпраця наукових товариств між собою. У цьому сенсі показовими є статті М. Грушевського та В. Дорошенка, монографічні дослідження В. Гнатюка, окремі розвідки К. Студинського, публікації В. Лева, Я. Падоха, Ю. Герича тощо. Інформація про діяльність наукових осередків містила здебільшого опис засідань із представленими на них доповідями, участі її представників у науково-громадських заходах, наповнення бібліотек, фінансову звітність, дані про видавничу діяльність тощо.

Проблеми діяльності наукових товариств широко відображені у сучасних історіографічних дослідженнях, серед яких: монографічні праці В. Чишка, В. Попика, С. Ляшко, О. Бугаєвої та ін.; дисертаційні дослідження галузевого та регіонального характеру (І. Демуз, А. Непомнящего, О. Хлівнюка, Т. Величко, О. Завальнюк), з історії окремого чи кількох наукових товариств (З. Зайцевої, Н. Петрук); окремі праці, присвячені дослідженню ролі діяльності НТШ у формуванні української науки (В. Кубійовича, Р. Кучера, Т. Кульчицької), історії УНТ (В. Онопрієнка, О. Реєнта, Т. Щербань).

Цінним джерелом історико-біографічної інформації про наукову комунікацію, існування та функціонування наукових товариств у період Української революції початку ХХ ст. є також документи особового походження, зокрема «Дневники 1917–1921» одного із засновників УАН В. Вернадського.

Маючи значні дипломатичні здібності та вміння вибудовувати стосунки з державною владою різного походження, В. Вернадський започаткував низку науково-дослідних установ, які відображали його бачення розвитку науки в її конкретних формах, структурі, методах наукових досліджень і принципах наукової діяльності. У Росії за його ініціативою або за участю були відкриті Мінералогічний кабінет Московського університету, Гідрологічний інститут, Інститут ґрунту, Відділ живої речовини, Державний радієвий інститут, низка комісій. В Україні у 1918–1919 рр. він очолив процес створення Української академії наук, Національної бібліотеки, системи вищої національної освіти, зокрема державних українських університетів і

спеціалізованих інститутів, був головою Сільськогосподарського вченого комітету України. Як член Українського наукового товариства (Київ), Полтавського товариства «Просвіта», Наукового товариства імені Шевченка (Львів) і Товариства дослідних наук при Харківському університеті та багатьох інших російських і закордонних університетів, у своїх щоденникових записах В. Вернадський порушує концептуальні проблеми організації української науки із погляду сучасника та з позицій ученого, мислителя і громадянина.

Так, цікавими щодо формування наукових комунікацій в Україні на початку минулого століття є його спогади, пов'язані з Полтавщиною. Починаючи з літа 1890 р. учений брав участь у Полтавській експедиції під керівництвом В. Докучаєва з вивчення ґрунтів, рослинності та геології губернії і з того часу продовжував підтримувати тісні зв'язки з ученими та науковими установами, що займалися дослідженням природних ресурсів різних регіонів України, зокрема з Полтавською сільськогосподарською дослідною станцією. У 1885 р. було створено перше сільськогосподарське дослідне поле, яке згодом, враховуючи позитивні результати його діяльності у різних галузях народного господарства, дало змогу Полтавському сільськогосподарському товариству добитися у 1910 р. підвищення свого наукового статусу до рівня сільськогосподарської станції. Перші узагальнюючі огляди про її створення та діяльність належать фахівцям дореволюційної доби, які працювали у стінах закладу і самі зробили вагомий внесок у його розвиток і діяльність. До 1917 р. в Україні було лише 63 дослідні установи та жодного сільськогосподарського науково-дослідного інституту.

Дослідна справа велася окремими ученими самостійно та за власною ініціативою. Серед них було чимало аматорів, які захоплювалися науковим сільським господарством, але така робота мала випадковий, а не планомірний характер. Досвід передових господарств і наукові відкриття не узагальнювалися, не пропагувалися і не пропонувалися іншим господарствам. Поєднували наукову та практичну діяльність саме дослідні установи, які, маючи власну програму, водночас майже постійно стикалися з фінансовими труднощами. Доводилося шукати можливість кредитування в різних закладах і відомствах на кожний рік окремо, що зазвичай впливало на показники роботи, але не зменшувало намагання працювати. У щоденнику від 12.IV.1918 р. В. Вернадський писав²: «...Вчера рано утром был с В. Ф. Николаевым³ на Опытном поле... Говорил с С. Ф. Третьяковым⁴, А. В. Знаменским⁵. Хорошее впечатление. Я был на Оп[ытном] поле два года назад, и осталось у меня тоже хорошее впечатление. Приятно видеть учреждение, где идет преем-

ственная научная работа. И сейчас, после смерти талантливого энтомолога Курдюмова⁶, в энтомолог[ическом] бюро работает Знаменский ([Киевский] Пол[итехнический]), интересный и преданный делу энтомолог».

Працівники цієї станції увійшли до складу створеного вченим на початку 1918 р. на базі Полтавського гуртка любителів природи Полтавського товариства любителів природи, серед членів якого були такі фахівці, як М. Гросгейм, С. Єлісарова, О. Знаменський, С. Третьяков (директор станції), Г. Шамрай, Д. та О. Оглоблині (практиканти ентомологічної лабораторії дослідної станції), А. Шимків (голова товариства), Є. Ганько, Д. Ярошевич (секретар редакції журналу «Хуторянин»), та, зі слів В. Вернадського, ще «...оба Илличевские⁷ вступают в Полтав[ское] общ[ество] любит[елей] прир[оды], которое вчера образовалось».

² Тут і далі щоденникові записи цит. за: *Вернадський В. І. Дневники 1917–1921*. Київ : Наук. думка, 1994.

³ **Ніколаєв Валентин Федорович** (26.07(07.08).1889–26.02.1973) — ботанік, природознавець, фахівець у галузі рослинництва, діяч природоохоронного руху; керівник музейної справи; науковий співробітник кількох науково-дослідних інститутів; викладач вищих навчальних закладів. Кандидат біологічних наук (1936). У 1918–1919 за його активної участі створений Полтавський губернський комітет з охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, а 10 квітня, 1918 — Полтавське товариство любителів природи. Його головою було обрано академіка В. Вернадського (який у той час жив у Полтаві), секретарем — В. Ніколаєва. Всього товариство налічувало 119 членів.

⁴ **Третьяков Сергій Федорович** (1872–1918, Полтава) — учений-агроном, директор Дослідного поля на початку ХХ ст.

⁵ **Знаменський Олександр Васильович** (12(24).01.1891, с. Успенське Тамбовської губ., Росія – 09.12.1942) — ентомолог. Доктор сільськогосподарських наук (1936, без захисту дисертації). Закінчив Санкт-Петербурзький психоневрологічний та Київський політехнічний ін-ти. Від 1913 працював на Полтавській сільськогосподарській дослідній станції (1917–1930 — завідувач відділу ентомології). 1932–1937 — заступник директора з наукової роботи Всесоюзного інституту захисту рослин у Ленінграді (нині — Санкт-Петербург).

⁶ **Курдюмов Микола Васильович** (1885 – 07(19).09.1917, Мінськ?) — ентомолог. Закінчив Київський політехнічний інститут (1909). У 1910–1914 працював завідувачем ентомологічним відділенням Полтавської сільськогосподарської дослідної станції; 1914 — в. о. завідувача ентомологічного бюро Полтавського губернського земства. Член Товариства дослідників природи при Харківському університеті (1907), Київського товариства любителів природи (1908), Полтавського сільськогосподарського товариства (1910). У 2011 р. в Полтавській аграрній академії проведено 1-ші Курдюмовські читання.

⁷ **Іллічевський Олімпій Олександрович** (1865 – ?) — секретар Полтавського товариства любителів природи. **Іллічевський Сергій Олімпієвич** (05(17).09.1895, м. Усмань Тамбовської губернії, нині Липецька обл., РФ – 1961) — геоботанік, фенолог, фахівець у галузі охорони природи. Кандидат біологічних наук (1937, без захисту дисертації), професор ботаніки (1931). Від 1918 працював у Полтавському краєзнавчому музеї, де 1936–1938 очолював відділ природи; брав активну участь в організації та діяльності Полтавського товариства любителів природи. 1919–1925 — науковий співробітник Полтавської сільськогосподарської станції.

Полтавський період у щоденниках ученого містить окремі короткі повідомлення про роботу наукових осередків, що на той час були тісно пов'язані з революційними подіями. Так, за 6.III/21.II.1918 записано: «...Был в С[ельско] х[озьяйственном] общ[естве], и там сообщали об арестах. Днем заседание, собранное в Музыкальном училище — центре большевизма, домовладельцев и квартирохозяев, которым револ[юционн]ый комитет угрожает репрессиями, если они не заплатят контрибуции». Далі, в цей же день: «С Шимковым и Илличевским [секретарь] об образовании Общ[ества] науч[ного] Полт[авы]. Ш[имков] считает, что надо выждать эти дни: очень тревожно. Думает, что выход будет в сильнейшей репрессии. Илличевский выдвигает идею не исслед[ования], а распространения знаний о Полт[аве]». Така складна політична ситуація звужувала повноцінну наукову роботу вчених, примушувала їх шукати нові форми взаємодії, а часом і відновлювати повністю зруйновані особисті та наукові контакти членів осередків.

Багато уваги приділяв В. Вернадський у своїх працях і Полтавському природничо-історичному музеєві, біля витоків якого у 1891 р. був поруч з учителем і другом В. Докучаєвим. Згодом разом із завідувачем музею М. Олеховським він здійснював численні експедиції Полтавською губернією. Саме В. Вернадський відіграв важливу роль у його порятунку від фактичного знищення під час реорганізації в Музей соціальної історії (Соціальний музей) і, дбаючи про науковий розвиток інституції, протягом усього життя надсилав свої праці для поповнення наукової бібліотеки. У період революційних змін вчений писав, що «...на днях было в земск[ом] музее заседание лиц, собранных Николаевым по моей инициативе для Полт[авского] кружка натурал[истов]. Вялое. Павловский⁸ отстаивал Арх[ивную] к[омиссию], все-таки что-то делающую, Щербак[овский]⁹ — комиссию охраны пам[ятников]. Он указывал на разграбление церквей и музеев Киева большевиками» (запис від 12.III/27.II.1918р.).

В. Вернадський детально обмірковував можливості розвитку регіональних краєзнавчих досліджень, спираючись на власний досвід

⁸ Павловський Іван Францович (Францевич) (21.01.1851, Боброве Калужської губ. – 14.05.1922, Полтава) — дослідник історії Полтавщини, архівознавець, педагог.

⁹ Щербаківський Данило Михайлович (17.12.1877, Шпичинці Сквирського пов. Київської губ. – 06.06.1927, Київ) — український етнограф, археолог, музейний діяч, дослідник українського народного мистецтва. Член Київського товариства старожитностей і мистецтв, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва; почесний член Української академії мистецтв (1918), почесний член Етнографічної комісії ВУАН (1920), учений секретар Секції мистецтв УНТ в Києві (1921), дійсний член НТШ.

організації наукових товариств і роботи в них. Його бачення розвитку регіональної науки знайшло вияв у складеній ним Програмі діяльності та статуті Полтавського товариства любителів природи. Аналізуючи загалом розвиток Полтавського наукового осередку на початку ХХ ст., зазначимо, що його формування стало можливим за наявності збігу багатьох критеріїв, зокрема географічного положення, специфіки діяльності (центральний сільськогосподарський район Російської губернії), розвиненій інфраструктурі, плідно організованій дослідницькій роботі, засобам комунікації, сільськогосподарським виставкам, наближеністю до Харківського університету, високому рівню фахівців та аматорів, наявністю лідерів. Така форма організації вчених та аматорів, поряд із іншими формами, увійшла в перший Статут УАН.

У подальшому В. Вернадський зосередив увагу на іншій формі розвитку вітчизняної науки та освіти в Україні, а саме — на створенні наукових інституцій: Академії наук, Національної бібліотеки, Національного музею. Питання розвитку науки та вищої освіти вчений розглядає у низці статей: «Наука и проект университетского устава О. М. Шварца» (1908), «Высшая школа и научные организации» (1913), «Про государственную сеть исследовательских институтов» (1918) тощо. Приділяючи багато уваги академічній науці, він наголошував важливість наукових осередків, створених «далеко від центру». Так, у роботі «Наука в период войн и революций» (1918), учений зазначав: «Пренебрежение к интересам местной жизни в еще большей степени выявилось в организациях научной работы... Огромное количество государственных организаций сосредоточивалось в Петрограде, где находятся центральные ведомства. За последние годы до революции, несомненно, началось новое течение — более усиленное создание местных центров научной работы в провинции, в значительной мере в связи с наблюдавшимся пробуждением местного самосознания и некоторой свободой их открытия за последние десятилетия»¹⁰.

Концептуальна модель Української академії наук була оприлюднена В. Вернадським на засіданні комісії 9 липня 1918 р., однак зазначимо, що ідея її утворення у Києві не була абсолютно новою. Незважаючи на відсутність у Статуті Українського наукового товариства (1906–1919 рр.), вона була сформульована Українською платформою та опублікована у пресі 22 травня 1912 р. у зв'язку з виборами до IV Державної Думи. В цей же час, склавши з себе функції голови Наукового товариства імені Шевченка у Львові, М. Гру-

¹⁰ Цит. за: *Вернадский В. И.* Научная деятельность. Научное образование. Санкт-Петербург, 2002. Т. II. С. 83.

шевський сконцентрувався на зміцненні УНТ як осередку української національної науки, зміщуючи центр українознавчих досліджень академічного формату зі Львова до Києва. Однак через зміни політичної ситуації 1918 р. основними рушіями проекту створення стали М. Василенко та В. Вернадський, які також були членами НТШ та УНТ.

Наукове товариство імені Шевченка, реорганізоване з Літературного товариства імені Шевченка, започаткувало свою діяльність у 1873 р. у Львові з ініціативи О. Кониського та Д. Пильчикова при фінансовій допомозі Є. Милорадович-Скоропадської. За словами Л. Винара, «...безпосередньою причиною заснування цього товариства у Львові надніпрянськими й галицькими діячами були невідрадливі обставини українського культурно-національного життя під російським царатом» [3, с. 6]. Основні наукові та організаційні зрушення у діяльності товариства були здійснені під головуванням М. Грушевського. У цей час значно розширилася інфраструктура товариства, відкрилася друкарня та палітурня. Таким чином, у кінці ХІХ — першій половині ХХ ст. НТШ стала рушійною силою формування та розвитку української науки, своєрідною академією наук, про що в своїх публікаціях неодноразово наголошував один із перших вітчизняних дослідників товариства В. Дорошенко. Учений у своїх розвідках висвітлював внутрішню організацію товариства, його склад, структуру, процедуру прийняття нових членів, наукову роботу за секціями і комісіями, описав діяльність інституцій осередку. Думку В. Дорошенка про статус НТШ як неофіційної академії наук підтримував і С. Петлюра, висвітлюючи історію створення наукового осередку у статті «К истории научного общества имени Шевченко во Львове» («Голос минувшого», 1915, № 1, С. 269, 272). Зокрема, він наголосив, що осередок, котрий не відрізнявся масштабною діяльністю, доріс до структурованого наукового товариства з високо організаційною продуктивною роботою: «...із скромного осередку, яке ставило перед собою скромні завдання, володіючи не менш скромними матеріальними засобами, Товариство з 1873 р. перетворилося на неофіційну Академію Наук, яка розгорнула активну наукову діяльність, організувала й виховала кадри українських учених і залишила після себе глибокий слід в історії української наукової думки».

Науково-комунікаційні зв'язки членів НТШ (на 1893 р. нараховувалося 137 членів) спершу були досить розрізненими та слабкими в силу соціально-економічних, організаційно-побутових причин та не мали наукового поступу. За деякий час М. Грушевський залучив до співпраці в «Записках НТШ» студентів, які згодом стали первіст-

ками його історичної школи у Львові, та виявив широкі науково-організаційні здібності при відзначенні епохальної події — 100-річного святкування появи «Енеїди» І. Котляревського. Пропонуючи збирати матеріали про «родовід нової української літератури» і життя письменника, а також опрацювання українського побуту тих часів, вчений зазначав: «Певне, що всю ту справу має виконати не оден чоловік; для сего треба праці цілого гурту людей, що поділили б межі собою роботу згідно з своїми спеціальностями. Така збірна робота могла б краще від усього показати культурні сили української громади. Істориків України взагалі й ближче Гетьманщини, істориків українського письменства, філологів у нас не бракує, й вони тапу соніпста змогли б добре виконати таку роботу; єсть і артистичні сили; знайшлись би мабуть при охоті матеріяльні засоби для видання» [9, с. 161]. Така перша науково-комунікаційна співпраця привела до створення «допомогового фонду» для українських письменників і літераторів імені І. Котляревського та передруку першого видання «Енеїди» з 1798 р.

Другою науковою інституцією академічного характеру, що безпосередньо передувала заснуванню УАН, стало Українське наукове товариство, засноване у 1906 р. у Києві за ініціативою М. Грушевського та групи кийських громадівців за зразком Наукового товариства імені Шевченка. Тематика здійснюваних досліджень історичної секції була досить широкою. Багато уваги приділялося формуванню української самосвідомості та демократичного руху, історії народного права та релігійних вірувань, статистиці та соціально-економічному становищу України, поглиблювався археологічний напрям. Так, у межах історичної секції почала виокремлюватися різноманітна гуманітарна проблематика, яка згодом в Українському науковому товаристві та Академії наук сформувалася в самостійні наукові напрями й установи: економічну та археологічну секцію, секції мистецтва УНТ, комісію з вивчення Звичаєвого права УНТ тощо.

Тоді саме з'явилася низка праць М. Грушевського, В. Перетца та Д. Дорошенка, що мали більше публіцистичний, ніж дослідницько-науковий характер, оскільки передусім переслідували завдання популяризації діяльності товариства. Так, М. Грушевський, назвавши осередок «новим огнищем української наукової думки», зосередився на основних завданнях УНТ — здійсненні організації наукової роботи та пропаганді здобутків тогочасної науки, а також висунув пропозиції щодо заснування друкованого органу осередку «Записок Українського наукового товариства в Києві». Д. Дорошенко у статті «Украинское учёное общество в Киве» («Украинская жизнь», 1913, № 3, с. 45–53) оцінив здобутки УНТ за п'ять років (1907–1912 рр.)

як досить значні: було опубліковано десять томів «Записок», два томи «Збірника Технічної секції», два томи «Медичного збірника» та декілька окремих книг. Також учений високо оцінив напруження члена УНТ професора В. Перетца та його школи київських філологів, відзначивши також інше завдання, яке успішно виконувало УНТ — популяризацію наукових знань шляхом читання лекцій і проведення публічних засідань. У підсумку визнав, що «общество выдержало первую пробу организационного периода, доказало свою жизнеспособность и назревшую необходимость для полноты украинского культурно-национального развития: оно объединило во имя интересов украинской культуры старых и молодых украинских научных деятелей».

УНТ і НТШ, будучи високоорганізованими громадськими організаціями, водночас не мали ані фіксованого державного фінансування, ані постійного штату співробітників, ані активно діючих академічних інституцій і спиралися лише на добровільні внески членів товариств та обмежену грошову допомогу. Організаційною основою цих наукових спільнот був принцип автономії, що надавав широкі можливості управління діяльністю товариства і полегшував шляхи використання наукових досягнень. Принцип формування кваліфікованого співтовариства, не обмеженого державною ієрархічною структурою, об'єднаного для вирішення спільних конкретних наукових задач і проектів, закладений в основу наукових товариств кінця ХІХ — початку ХХ ст., є прообразом і сучасних віртуальних наукових спільнот ХХІ ст.

На протигагу ієрархізованим офіційним взаємовідносинам у державних структурах, комунікація між ученими у громадських наукових установах традиційно будувалася на колегіальних принципах, що суттєво сприяло підвищенню самоорганізації та самоуправлінню всередині таких колективів. Рада товариств мала широкі повноваження: розглядала та затверджувала програми досліджень у секціях, комісіях, відала фінансуванням, видавничою діяльністю, формуванням особового складу товариства. Також рішенням загальних зборів мала змогу змінювати кількість секцій і групування предметів дослідження, чого не могли академічні установи. Все це давало змогу членам товариств бути вільнішими у визначенні напрямків наукового пошуку та наближало до ідей формування сучасних віртуальних спільнот.

Спіраючись на організаційні засади формування наукових товариств, В. Вернадський у програмній доповіді щодо визначення концепції створення Академії наук зазначав, що академія, яка засновується в ХХ ст., не може будуватися за статутами старих академій

та «...не може бути створена на зразок тих академій, які являють собою лише спілки вчених-аматорів. Вона повинна формуватися з професійних науковців, котрі одержують кошти від держави і віддаються дослідній роботі як головній справі свого життя, яка визнається державно великою» [8, с. 76].

Як відомо, рішення Міністерства освіти вважати організацію Академії наук справою державною та призначити В. Вернадського керуючим підготовкою академічного статуту викликало невдоволення та протидію з боку ради УНТ. На засіданні 9 червня 1918 р. було запропоновано, щоб половину членів Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук склали представники УНТ. Згодом було вирішено обрати до цієї Комісії про одному представнику від кожної секції УНТ (професори Г. Павлуцький, П. Тутковський, Є. Тимченко).

Однак, незважаючи на плідну діяльність Комісії, протистояння Академії наук і Українського наукового товариства тривало та досягло критичної точки в дні правління Директорії. На початку 1920-х років воно вийшло з площини особистих і національних амбіцій та набуло більш конструктивного характеру. Так, відділ природничих наук УНТ, зазначивши, що Академія наук дедалі більше ставала державною установою, діяльність якої жорстко регламентується адміністративно-командною системою, намагався надати Товариству статус координатора діяльності організаційних структур науки в Україні, насамперед численних наукових товариств. У таких умовах УНТ неодноразово наголошувало на необхідності створення альтернативної ініціативно-громадської структури науки та пропонувало зафіксувати в статуті Товариства його статус як вільного об'єднуючого центру різних наукових товариств і установ. На установчих зборах УНТ від 29 лютого 1920 р. відомий український ботанік та активний діяч товариства О. Яната зазначав, що виконати це завдання «...зможе тільки вільний громадський науковий осередок України, яким є Українське наукове товариство...» шляхом «...об'єднання круг себе всі інші, перш за все центральні, наукові установи України, як громадські, так і державні». Таким чином «...Україна вкриється густою сіткою місцевих Філій Українського Наукового Товариства, що об'єднують всіх місцевих діячів науки, та всі місцеві наукові установи. Утворення таких філій... безперечно стане в трохи сприятливіших умовах продуктом стихійної творчості на місцях, де потреба в цьому відчувається надзвичайно гостро» [10, с. 9].

Аналізуючи загальні тенденції розвитку наукових спільнот початку ХХ ст., можна зазначити, що творча діяльність учених і пов'язаних із ними колективів, їхні напрацювання є важливою скла-

довою вивчення історії науки як із позицій усвідомлення причин виникнення нових ідей, теорій, створення наукових напрямів, так і з позиції пошуку оптимальних форм організації наукових досліджень і механізмів управління наукою. Характер наукових товариств минулого століття, їх зародження та подальший розвиток є невід'ємною частиною цілісного розуміння історико-культурних процесів, тенденцій і форм існування та втілення їх надбань у сучасних наукових спільнотах.

Водночас відзначимо, що організаційно-комунікативна співпраця існуючих на початку ХХ ст. наукових товариств і державних закладів на той час із різних причин не знайшла загальної форми взаємодоповнюючих відносин структурних об'єктів, але в сучасних умовах вона є передумовою для формування налагоджених наукових зв'язків між науковими державними установами та недержавними об'єднаннями, зокрема віртуальними спільнотами. Утворення таких науково-комунікативних структур шляхом консолідації та координації діяльності вчених і формальних наукових організацій, від академічних установ до місцевих наукових закладів, громадських наукових спільнот учених, дослідників, краєзнавців, сприятиме вирішенню найактуальніших завдань сьогодення.

1. Архівний збірник на посвяту 100-річчю Полтавської вченої архівної комісії «Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003) [Текст] : матер. наук. конф. – Полтава : АСМІ, 2003. – 452 с.
2. *Барвінський О.* Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка у Львові [Текст] / О. Барвінський // Записки НТШ. – Т. 1. – Львів, 1892. – С. 209–210.
3. *Винар Л.* Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930 [Текст] / Л. Винар. – Мюнхен : «Дніпрова хвиля», 1970. – 60 с.
4. *Грушевський М. С.* Три академії [Текст] / М. С. Грушевський // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Київ, 1931. – Т. 1. – С. 2–14.
5. *Демуз І.* Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): сучасна вітчизняна історіографія [Текст] / І. Демуз // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький : ФОП О. М. Лукашевич, 2014. – Вип. 6. – С. 149–174.
6. *Ляшко С.М.* Історія формування провідних осередків біографічних досліджень та проблеми консолідації професійного співто-

- вариства (друга половина XIX–XX ст.) [Текст] / С. М. Ляшко [Тест] // Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації. – Київ, 2016. – С. 11–61.
7. Наукове Товариство імені Т.Шевченка у Львові. Періодичні та серійні видання Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові (1885–1939) [Текст] : анований покажчик / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка; укл. Т. Ю. Кульчицька. – Львів, 1990. – 102 с.
 8. *Онопрієнко В.* Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві [Текст] / В. Онопрієнко, Т. Щербань – Київ : ДП «Інформ.–аналіт. Агентство», 2008. – с.76.
 9. *Сергієнко М.* Для ювілею Івана Котляревського [Текст] / М. Сергієнко // Записки НТШ. – Т. II. – 1893. – с. 160.
 10. *Яната О.* Перспективи розвитку природознавства на Україні та завдання Відділу природничих наук Українського наукового товариства [Текст] / О. Яната // Вісник природознавства. – 1921. – Вип. 1. – С. 7–13.

REFERENCES

1. *Arkhivnyi zbirnyk na posviatu 100-richchii Poltavskoi vchenoi arkhivnoi komisii “Arkhivy i dokumentalna spadshchyna Poltavshchyny: mynule, suchasne, perspektyvy (1903–2003)”* [Archival collection dedicated to the 100th anniversary of the Poltava Academic Archival Commission “Archives and Documentary Heritage of the Poltava Region: Past, Contemporary, Perspectives (1903–2003)”] (2003). Proceeding of the Conference Name. Poltava: ASMI. [in Ukrainian].
2. *Barvynskyi, O.* (1892). *Pro zasnuvannia i doteperishnii rozvytok Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi* [About the foundation and the current development of the Society for them. Shevchenko in Lviv]. In *Zapysky NTSh*. (Vol. 1, pp. 209–210). Lviv. [in Ukrainian].
3. *Vynar, L.* (1970). *Mykhailo Hrushevskiyi i naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka 1892–1930* [Mykhaylo Hrushevsky and the scientific society of them. Taras Shevchenko 1892–1930]. (P. 60). Miunkhen: «Dniprova khvyliia». [in Ukrainian].
4. *Hrushevskiyi, M. S.* (1931). *Try akademii* [Three academies]. In *Kyivski zbirnyky istorii i arkhologii, pobutu i mystetstva*. (Vol. 1, pp. 2–14). Kyiv. [in Ukrainian].
5. *Demuz, I.* (2014). *Diialnist Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka u Lvovi (kinets XIX – pochatok XX st.): suchasna vitchyzniana istoriografiiia* [Activities of the Scientific Society named

- after Taras Shevchenko in Lviv (end of the XIX – early XX centuries): modern national historiography]. In *Pereiaslavskiy litopys*. (Vol. 6, pp. 149–174). Pereiaslav-Khmelnyskiy. [in Ukrainian].
6. Lyashko, S. M. (2016). *Istoriia formuvannia providnykh oseredkiv biohrafichnykh doslidzhen ta problemy konsolidatsii profesiinoho spivtovarystva (druha polovyna XIX–XX st.)* [The history of the formation of the leading centers of biographical research and the problem of consolidation of the professional community (second half of the nineteenth and twentieth centuries)]. In *Vitchyzniani resursy biohrafichnoi ta biobibliohrafichnoi informatsii* [Domestic resources of biographical and biobibliographic information]. (Pp. 11–61). Kyiv. [in Ukrainian].
 7. *Naukove Tovarystvo imeni T. Shevchenka u Lvovi. Periodychni ta seriini vydannia Naukovoho Tovarystva imeni T. Shevchenka u Lvovi (1885–1939)* [Scientific Society of T. Shevchenko in Lviv. Periodical and serial publications of the T. Shevchenko Scientific Society in Lviv (1885–1939)]. (1990). Lviv. [in Ukrainian].
 8. Onopriienko, V. & Shcherban, T. (2008). *Dzherela z istorii Ukrain-skoho naukovohto tovarystva v Kyievi* [Sources on the history of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv]. Kyiv. [in Ukrainian].
 9. Serhiienko, M. (1893). *Dlia yuvileiu Ivana Kotliarevskoho* [To the anniversary of Ivan Kotlyarevsky]. In *Zapysky NTS*. (Vol. II, pp. 161). Kyiv. [in Ukrainian].
 10. Ianata, O. (1921). *Perspektyvy rozvytku pryrodoznavstva na Ukraini ta zavdannia Viddilu pryrodnychykh nauk Ukrain-skoho naukovohto tovarystva* [Prospects for the development of natural science in Ukraine and the task of the Ukrainian Science Society's Department of Natural Sciences]. In *Visnyk pryrodoznavstva*. (Vol. 1, pp. 7–13). Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 21.08.2017 р.

Наукові осередки України початку ХХ ст. як передумова віртуальних наукових спільнот.

Вернік Ю. В., науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 287–304.

Висвітлюються основні тенденції розвитку та функціонування наукових товариств початку ХХ ст. На основі аналізу щоденників

В. Вернадського простежуються творчі та особисті стосунки членів товариств, їхні взаємини в тогочасних бурхливих умовах життя. Зазначене зумовлює як характер комунікаційних процесів при вирішенні спільних задач, так і пошук оптимальних форм організації сьогоденних наукових, зокрема віртуальних, об'єднань, механізмів управління наукою в цілому, шляхів формування майбутнього національного наукового середовища тощо. Різноманітні за принципами виникнення, напрямками та засобами взаємодії, специфікою становлення й організаційними характеристиками, наукові осередки надають цінний довідковий матеріал для сучасних дослідників віртуальних наукових спільнот.

Ключові слова: В. Вернадський, наукові товариства, історія, спільноти.

Scientific centres of Ukraine of the early twentieth century as a prerequisite for virtual academic communities.

Yuliia Vernik, Research Fellow of Institute of Biographical Researches of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 287–304.

The main tendencies of the development and functioning of scientific communities in the early twentieth century are described. On the basis of Vernadsky's diaries, the creative and personal relations of the members of the communities, their interrelation in the difficult period of the Ukrainian revolution are traced. The characteristics and ways of formation and disintegration of the Shevchenko Scientific Society in Lviv and the Ukrainian scientific community in Kiev are given. The first steps of the founding of the Ukrainian Academy of Sciences, its tasks and achievements are considered. The communication processes laid down in the principles of interaction between scientific partnerships and state structures are a valuable material for researchers of virtual scientific communities of the XXI century.

Keywords: V. Vernadsky, scientific society, history, communities.

Научные центры Украины начала XX в. как предпосылка виртуальных научных сообществ.

Верник Ю. В., научный сотрудник Института биографических исследований Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (Киев).

Украинская биографистика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 287–304.

Описаны основные тенденции развития и функционирования научных сообществ начала XX в. На основе анализа дневников В. Вернадского прослеживаются творческие и личные связи членов общества, их взаимоотношения в тогдашних сложных условиях жизни. Указанное обуславливает не только характер коммуникационных процессов при решении совместных задач, но и поиск оптимальных форм организации современных научных, в том числе виртуальных, объединений, механизмов управления наукой в целом, путей формирования будущего национальной научной среды. Разнородные по принципу создания, направлениям и средствам взаимодействия, специфике становления и организационным характеристикам, научные центры предоставляют ценный справочный материал для современных исследователей виртуальных научных сообществ.

Ключевые слова: В. Вернадский, научные общества, история, сообщества.